

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.1>
УДК 341.1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИТУЛКУ В ПРАКТИЦІ СТАРОДАВНІХ ДЕРЖАВ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО ПЕРІОДУ

Головач А.Й.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Головач А.Й. Становлення та розвиток інституту притулку в практиці стародавніх держав рабовласницького періоду

Стаття присвячена аналізу інституту притулку в практиці та міждержавних відносинах стародавніх держав рабовласницького періоду. Автор звертає увагу на причини зародження права притулку та характеризує право притулку на прикладі Стародавнього Єгипту, Ізраїльського царства, Стародавньої Греції, Риму, Індії. Робиться висновок, що практика надання притулку у вказаних державах була не однаковою, що пояснюється відмінністю в колі осіб, яким такий притулок надавався. Зокрема, звертається увага на надання притулку рабам та відмінність у його застосуванні щодо вільної людини.

Здійснюється характеристика двох форм притулку в стародавніх державах: релігійному та територіальному. Під час аналізу релігійної форми притулку автор звертає увагу на різноманітні місця, де такий притулок міг надаватися, наводяться приклади його застосування. Пояснюються причини неможливості виникнення цього виду притулку в Стародавній Індії. Проводиться описання територіального притулку та наводяться приклади міжнародних договорів, укладених стародавніми державами, які підтверджують його існування. Робиться висновок про те, що релігійний притулок, який наразі не відомий сучасному міжнародному праву, виступав у стародавні часи панівною формою права притулку. Пояснюється це особливою роллю релігії в житті стародавніх держав. На підставі цього автор здійснює умовивід, відповідно до якого інститут права притулку більше регламентувався нормами канонічного права ніж державного, позитивного права. Держава тільки визначала коло осіб, які релігійним притулком не могли скористатися та інші не менш важливі питання порядку надання притулку. У зв'язку з цим інститут права притулку більше повставав як інститут внутрідержавного, а не міжнародного права. Проте, в стародавні часи багато елементів інституту притулку, що складуть його зміст у більш пізній період, були вже наявними. Це свідчить про важливість у житті стародавнього суспільства норм інституту права притулку.

Звертається увага на причини, які спонукають людей покидати обжиті ними місця та шукати захисту від переслідувань у місцях притулку. Відзначається їх схожість із сучасним періодом, що свідчить про актуальність теми дослідження.

Ключові слова: інститут притулку, історія, стародавні держави, міжнародне та внутрідержавне право, форми притулку.

Golovach A.Y. The establishment and development of the asylum institute (institution) in ancient states of the slavery period

The article is devoted to the analysis of the institution of asylum in practice and interstate relations of the ancient states of the slave-owning period. The author draws attention to the reasons for the emergence of the right to asylum and characterizes the right to asylum on the example of Ancient Egypt, the Kingdom of Israel, Ancient Greece, Rome, India. It is concluded that the practice of granting asylum in these states was not the same, which is explained by the difference in the number of persons to whom such asylum was granted. In particular, attention is paid to the provision of asylum to slaves and the difference in its application to a free person.

Two forms of asylum are described in ancient states: religious and territorial. When analyzing the religious form of asylum, the author draws attention to the various places where such asylum could be provided, examples of its use are given. The reasons for the impossibility of this type of shelter in ancient India are explained. A description of the territorial asylum is given and examples of international treaties concluded by ancient states that confirm its existence are given. It is concluded that religious asylum, which is currently unknown to modern international law, was the dominant form of asylum in ancient times. This is due to the special role of religion in the life of ancient states. Based on this, the author concludes that the institution of asylum law was more regulated by the rules of canon law than state, positive law. The state only determined the number of persons who could not use religious asylum and other equally important issues of the asylum procedure. As a result, the institution of asylum law emerged more as an institution of domestic rather than international law. However, in ancient times, many elements of the asylum institution that would make up its content in a later period were already present. This indicates the importance in the life of ancient society of the rules of the institution of asylum law.

Attention is drawn to the reasons that motivate people to leave their homes and seek protection from harassment in shelters. Their similarity with the modern period is noted, which testifies to the urgency of the research topic.

Key words: asylum institution, history, ancient states, international and domestic law, forms of asylum.

Постановка проблеми. Інститут права притулку пройшов великий і складний шлях розвитку, набувши в результаті буржуазно-демократичних революцій кінця XVIII ст. властивість системи правових норм про надання притулку емігрантам, у першу чергу з політичних мотивів. Історичний розвиток інституту права притулку тісно пов'язаний з історією держав, міжнародних відносин та міжнародного права.

К.О. Тюренкова справедливо зазначає, що виникнення права притулку, яке гарантує надання захисту, забезпечення безпеки особистості, було визначено всім ходом історичного розвитку. Його вдосконалення представляється як закономірний процес реалізації природних прав людини. У своєму становленні право притулку пройшло великий історичний період, від появи окремих елементів, що склали згодом його внутрішній зміст, до нормативно-правового закріплення в законодавствах практично всіх країн світу. Право притулку існувало в різних формах ще на ранніх етапах державності, в Стародавньому світі, однак статус інституту міжнародного права воно отримало лише в XX ст. [8, с. 116-117]

Стан опрацювання. Дослідженням інституту притулку в практиці та міждержавних відносин стародавніх держав рабовласницького періоду займалося відносно невелика кількість науковців, серед яких можна назвати таких авторів як А.Н. Антипов, Н.М. Голубов, Б.А. Тураєв, А.Л. Чернявський тощо. Але матеріал по даній темі дослідження носить більш фрагментарний характер та потребує системного опрацювання з урахуванням багатоманітної практики регулювання відносин надання притулку в тих чи інших стародавніх державах.

Метою статті є вивчення становлення та розвитку інституту притулку в практиці та міждержавних відносинах стародавніх держав рабовласницького періоду.

Виклад основного матеріалу. Сучасний інститут міжнародного права – право притулку – виступає результатом закономірного розвитку системи правових норм, які регулюють захист особи, яка ховається від переслідування. Указані норми сягають своїми коріннями глибокої давнини та були відомі ще найдавнішим державам рабовласницького типу Близького Сходу, Африки, Греції, Риму, Південної Азії. Особи, які рятувалися від переслідувань, могли сховатися як всередині цієї держави, так і в інших державах. Ось чому право притулку рабовласницького періоду необхідно розглядати в двох аспектах – внутрішньодержавному і міжнародному. З огляду на те що відносини між рабовласницькими державами носили випадковий характер, право притулку виступало переважно як інститут внутрішньодержавного права і мало, як правило, релігійну форму.

Одним із перших писемних джерел, які дійшли до нас, де згадується про існування права притулку є «Розповідь Синухе», яка була написана в період Середнього Царства Стародавнього Єгипту (приблизно XX – XVIII ст. до н.е.). У розповіді говориться про долю одного з єгипетських вельмож: Синухе. Він, після смерті фараона Аменемхета I, засновника XII династії, боячись політичних переслідувань, біжить з Єгипту. Тривалий час подорожує по різних країнах того часу і нарешті отримує притулок в Ретені (тер. суч. Сирії) у одного з сирійських князів, який одружує його зі своєю дочкою та робить полководцем. Більше половини свого життя Синухе прожив у вигнанні, але потім фараон змілювався над ним та дозволив повернутися на батьківщину, щоби він був похований з дотриманням єгипетських ритуалів [7, с. 2-4]. Не дивлячись на те, що з нормативної сторони указане право територіального притулку немало жодного формального закріплення, але за своєю суттю указані міждержавні відносини свідчать про існування важливих складових цього права. Так, людина була прийнята іноземною країною, яка надала їй безпечне проживання на своїй території та не видала державі, де вона зазнала переслідувань, що були небезпечні для її життя.

Причини права притулку в стародавніх державах мало чим відрізнялися від сучасних: владні інтриги, релігійна нетерпимість, зростання жорстокості тощо. Тому абсолютно не дивним є та ситуація, що право притулку зародилося як в релігійній, так і територіальній формі, де в першому випадку захисту шукали в культових спорудах (храмах, вівтарях тощо) або інших священних місцях, а в другому – на території іноземної держави. Якщо територіальний притулок на сучасному етапі зберігся, то релігійний – ні. У зв'язку з цим релігійна форма притулку виступає виключно історико-правовою категорією, зародження якої припадає власне на діяльність стародавніх держав рабовласницького періоду. Правда, зазначають, що релігійний притулок наразі діє на території окремих країн на підставі місцевих звичаїв. Наприклад, різновидом релігійного притулку можна вважати надання «бесту», тобто «засноване на старовинному звичаї право притулку (недоторканності) в Ірані на території священних і недоторканих місць (наприклад, мечеті, будинки вищих духовних осіб, іноземні посольства), звідки людину, що її переслідує влада, не можна взяти силою» [6, с. 95]. Проте, були причини, що генерували розвиток права притулку, які безпосередньо впливали з тих історичних реалій, в яких існували рабовласницькі держави стародавнього світу: збільшення експлуатації рабів.

Релігійний притулок стає панівною формою притулку в рабовласницькі часи. Під час релігійного притулку людина нічого не вимагала, не просила, не шукала захисту від неправомірних дій іншої сторони правовідносин, а лише власними діями набувала захисту. Процес отримання притулку був формальний. Основним суб'єктом при реалізації релігійної форми притулку ставала людина, яка його шукає. Держава ж, на території якої особа отримувала притулок, брала опосередковану участь у процесі, бо не втручалася і не регулювала його [4, с. 68].

Практика надання релігійного притулку у стародавніх державах була неоднаковою: коло осіб, які ним могли користуватися було різним.

В Ізраїлі за законом Мойсея були визначені кілька міст для притулку, але не для всіх злочинців, а тільки для винних у кровній помсті, котрі у свою чергу побоювалися того ж від родичів ними вбитого [4, с. 68]. До X століття до н. е. в Палестині притулок надавалося в єрусалимському храмі. Для отримання недоторканності той, хто шукав притулку мав зійти на вівтар храму і взятися за роги жертовника. Підтвердженням цього є, наприклад, наступний історичний факт. Адонія був четвертим сином царя Давида. Як старший із синів, ґрунтуючись на стародавньому праві, він спробував домогтися царської влади, незважаючи на те, що спадкоємцем престолу був визначений Соломон. З цією метою Адонія сформував бойовий загін і спробував залучити на свою сторону військо, частину священників і левітів. Однак йому це не вдалося, змова розкрилася. Побоюючись помсти з боку Соломона, Адонія втік у храм і схопився за роги жертовника, намагаючись знайти там порятуюнок. Згідно зі звичаєм в цьому положенні його не можна було вбити. Дізнавшись про це, Соломон сказав: «... якщо він буде мужем чесним, жодна волосина з нього не впаде на землю; якщо ж знайдеться в ньому зло, то помре». І коли Адонія відвели до Соломона, останній його відпустив додому, бо Адонія визнав Соломона як правителя [1, с. 139].

З X століття до н. е. притулками у євреїв стали служити шість жрецьких і левітських міст, а також Єрусалим. Але в цих містах могли сховатися лише особи, які вчинили вбивство з необережності. Раби, іноземці, злісні боржники, вдови та сироти притулком в стародавній Палестині користуватися не могли. Н.М. Голубов цю ситуацію пояснює так: вказані особи користувалися захистом на підставі Талмуду та законодавства Мойсея, а тому потреби в спеціальному захисті у них не було. Зокрема, за умисне вбивство свого раба, навіть якщо раб був язичником, за старовірським законодавством санкція була у вигляді смертної кари. Проте, якщо боржник мав гроші, але не хотів повертати борг, тоді закон повинен бути суворим до такої особи: її треба було покарати, оскільки Ієгова говорить, що він не виправдовує порушників закону. Аналогічним чином правом захисту у місцях притулку не могли скористатися умисні злочинці: «... якщо хто-небудь підкараулить ближнього свого та вб'є його, то з мого вівтаря зніми його для страти» [2, с. 110-121].

Інститут притулку добре був відомий у Стародавній Греції. Відомий дореволюційний дослідник права видачі злочинців Д.П. Нікольський у своїй праці вказував на існування інституту притулку у багатьох грецьких містах-держав, особливо він добре був розвинений в Афінійській республіці. Афіняни надавали захист на своїй території всім, хто зазнавав переслідувань. Цьому сприяла грецька релігія, яка заохочувала гостинність, що прямо суперечило інституту видачі осіб, оскільки вело до образи певного божества. У грецьких містах-держав місцями притулків оголошувалися храми різних богів, їх статуї, вівтарі, околиці храмів і цілих міст (місцями притулків служили зазвичай міста, які були важливими центрами). Одні місця притулків переховували «всіх переслідуваних, інші – тільки осіб певної категорії. Під час воєн храми залишалися недоторканими, вони могли служити притулком і мирним жителям, і переможеним. Про недоторканність храмів нагадували оракули на початку війни. Недоторканність храмів гарантувалася і під час спортивних ігор. Раби користувалися притулком тільки в Афінах, де вони могли ховатися в храмі Тезея і храмі Діани.

Але афінський притулок для рабів був обмеженим, оскільки він не стільки як захищав їх особу, скільки давав їм право на справедливий судовий розгляд. На суді раб повинен був довести, що його господар жорстоко з ним поводився. Якщо факт жорстокого поводження визнавали доведеним, то раба продавали новому пану, а рабинь, зазвичай, залишали прислужниками при храмі Діани [5, с. 47-48]. Притулком також користувалися умисні злочинці, що було причиною неодноразових спроб зменшити місця притулку або обмежити коло осіб, які ними могли користуватися.

Схожим з інститутом притулку в Стародавній Греції був інститут проксенії, за яким держава визначала ряд громадян, які визнавалися охоронцями іноземних громадян (як правило, послів, купців). Спочатку проксенія виражалася в тому, що громадянин держави повинен був добровільно надавати в своєму домі притулок і захист іноземцю. Державі дозволялося мати одного проксена на території іноземної країни, але поступово їх кількість могла збільшуватися. Була практика, що держава сама відряджала свого громадянина на територію іноземної держави, щоби він там виконував функції проксена. Згодом така особа набувала іноземне громадянство. Статус проксена міг успадковуватися [3, с. 40]. А.Л. Чернявський, аналізуючи інститут проксенії, вказує, що тут основною метою надання притулку є забезпечення державою перебування захисту іноземців від можливих насильницьких чи недружніх дій з боку населення чи органів влади самої держави перебування. Подібна спрямованість інституту проксенії більшою мірою зближує його з сучасним інститутом консульського захисту, проте визнання можливості надання державою захисту іноземцям стало важливим здобутком античного міжнародного права, і на нашу думку, лягло в основу ідеї про здатність держави надавати притулок іноземцям взагалі, в тому числі і від негативних дій з боку держави їхнього походження [9, с. 53].

У стародавньому Римі притулком служили храми Діани, Юпітера, Ромула та ін. У період імперії захист можна було отримати у статуй імператора. Як і в інших рабовласницьких державах, в Римі раби користувалися притулком тільки в деяких храмах (наприклад, в храмі Сервія) і тільки в разі жорстокого поводження з ними господарів. Римські християнські імператори офіційно узаконили право церковного притулку і водночас встановили для нього ряд обмежень. Згідно із законом Феодосія II (432 рік) раб, який утік, міг переховуватися в укритті тільки один день. Наступного дня його належало видати господарю, але з обов'язковим взяттям з останнього клятви-обіцянки пробачити раба. Юстиніан (535 рік) забороняв надавати притулок убивцям, клятвопорушникам, викрадачам людей. За законом Феодосія II місцем притулку були не тільки вівтар і внутрішня частина храму, а й усе, що перебувало в межах церковної огорожі – сади, площі, лазні, інші будови, щоб втікачі могли тут їсти і спати [4, с. 68]. Окрім рабів, правом притулку користувалися злочинці, боржники, воїни армії, що зазнала поразки тощо, тобто доволі широке коло осіб. Н.М. Голубов з цього приводу зауважує, що першопочатково право притулку в Стародавньому Римі було запроваджено для збільшення чисельності міста [2, с. 34-35].

На відміну від інших стародавніх держав, у Стародавній Індії інституту притулку в релігійній формі не існувало. Як зазначає А.Н. Антипов, у давньоіндійських державах до VI ст. до н.е. панівною релігією був брахманізм, для якого характерні багатобожжя з включенням в пантеон місцевих племінних божеств. З огляду на це релігійного притулку в тому вигляді, як він існував у інших народів в той період, в стародавній Індії не було. Відомостей про існування місць «релігійного притулку» в наступні століття відсутні. Це можна пояснити множинністю релігій Індії, певною мірою – кастовим поділом його населення [1, с. 139].

Чому саме релігійна форма притулку набуває в цей період чільне значення? Більшість дослідників пояснює це вірою людей в могутність і силу богів. Поняття про святість, недоторканності храмів, статуй і інших місць, на їхню думку, не давало можливості завдати шкоди людині, яка шукає захисту у богів. Покарання такої особи може прогнівити його могутніх покровителів. Однак такий погляд страждає певною обмеженістю, він ігнорує зв'язок релігії з державою і не враховує класового характеру самої релігії. Релігійна форма притулку, як і будь-який правовий інститут, носив класовий характер, служив панівному класу. Це чітко видно при розгляді відносин церкви і держави в епоху рабовласництва. Інтереси церкви і держави тісно переплітаються: держава закріплює свої порядки за допомогою релігії, а релігія, в свою чергу, підтримується державою.

У рабовласницьку епоху існувала й інша форма притулку – територіальна. Територіальний притулок – інститут міжнародного права, що виражається в заступництві втікачеві з боку іншої держави, яка давала йому притулок і захист від переслідування. Коріння територіального притулку інші, ніж у релігійного. Основа його – існування окремих самостійних держав і наявність розбіжностей між ними. Відзначимо, що в стародавніх державах притулок надавалося як політичним, так і кримінальним злочинцям. Однак якщо між державами існували нормальні відносини, то зазначені особи, як правило, видавалися. Часто видача здійснювалася під загрозою сили, інакше був привід для війни. Так, лакедемоняни свого часу оголосили

війну мессінцям за те, що вони не видали їм злочинців, які згвалтували молодих дівчат, що йшли на релігійні торжества [5, с. 47].

Особливістю територіального притулку в стародавньому світі було те, що він носив епізодичний характер, так як відносини між державами не базувалися на міжнародних договорах, що переживали правителів, які їх уклали. Винятком був територіальний притулок, який базувався на місцевих звичаях. Так, в Стародавній Індії велика ганьба наставала для людини, що відмовляла надати притулок особі, яка це потребувала [10, с. 41-42].

Право територіального притулку широко застосовувалося в стародавньому Єгипті. Під час царювання в Палестині царя Соломона в північних областях держави спалахнуло повстання. На чолі повстання стояв Іеровоам. Коли повстання було придушене, Іеровоам втік до Єгипту, де користувався притулком у фараона Шешонка. Після смерті Соломона Іеровоам повернувся в Палестину і за підтримки Єгипту був проголошений царем Ізраїльського царства. В одному з найдавніших договорів – договір 1296 року до н. е., укладеному між царем хеттів Хеттушілем III і єгипетським фараоном Рамзесом II, говорилося: «Якщо хто-небудь втече з Єгипту і піде в країну хеттів, то цар хеттів не буде його затримувати, але поверне в країну Рамзеса». Це положення свідчить про те, що до укладення договору перебіжчикам надавався притулок, а їх видача стала передбачатися тільки після встановлення дружніх відносин між двома державами.

Висновки. Інститут притулку в міжнародному праві пройшов тривалий та складний розвиток, набуваючи різноманітних форм захисту особи від переслідувань. Даний інститут сягає глибокої давнини, оскільки він був відомий багатьом стародавнім державам ще до нашої ери, зокрема, Стародавньому Єгипту, Індії, Ізраїльському царстві тощо. В різні історичні епохи інститут притулку розвивався у формі релігійного або територіального притулку. Так, релігійний притулок, що майже не характерний сучасному суспільству, надавав особі заступництво в релігійних святилищах, які вважалися недоторканими. Правда, саме існування такого права притулку служило тільки посиленням поваги до релігії. Територіальний притулок у стародавню епоху також мав відмінність від сучасного. Так, за законами Мойсея було призначено кілька міст для притулку, але не для всіх злочинців, а тільки винних у кровній помсті та які побоювалися того ж від родичів убитого. Це була спроба покласти край нескінченному розвитку помсти з покоління в покоління.

В рабовласницькі часи держава на процес надання притулку впливала опосередковано, обмежуючи його застосування (зокрема, визначалося коло осіб, які не могли цим правом скористатися).

Список використаних джерел:

1. Антипов А.Н. Право убежища в государствах Древнего мира. *Вопросы истории*. 2011. №1. С. 137-144.
2. Голубов Н.М. Институтъ убѣжища в древнихъ евреевъ въ связи съ уголовнымъ и государственнымъ правомъ Моисея и Талмуда и сравнительно съ институтами убѣжищъ у древнихъ Грековъ и Римлянъ, въ средневѣковой и новой Епропѣ: историко-юридическое изслѣдование. Санкт-Петербургъ: Тип. Г. Пинеса и Ис. Цедербаума, 1884. 170 с.
3. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права. Київ: Видавничий Дім «Промені», 2008. 384 с.
4. Коляджана В. Трофимчук М. Становлення та розвиток інституту «право притулку» в міжнародному праві. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1 (9). С. 67-72.
5. Никольській Д. О Выдачѣ преступников по началамъ международного права. Санкт-Петербургъ: Тип. М.М. Стасюлевича, 1884. 559 с.
6. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1975. 775 с.
7. Тураевъ Б.А. Разсказ египтянина Синухета и образцы египетскихъ документальныхъ автобіографій. Москва: Т-во А.А. Левенсона, 1915. 71 с.
8. Тюренкова К.А. Право убежища как международно-правовой институт. *Гуманитарные исследования*. 2017. №1(61). С. 116-121.
9. Чернявський А.Л. Інститут права притулку в сучасному міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 2. С. 249-252.
10. Chatterjee H. International Law and Inter-state Relations in Ancient. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1958. 166 p.